Я. И. Сунчугашевке — 60 час

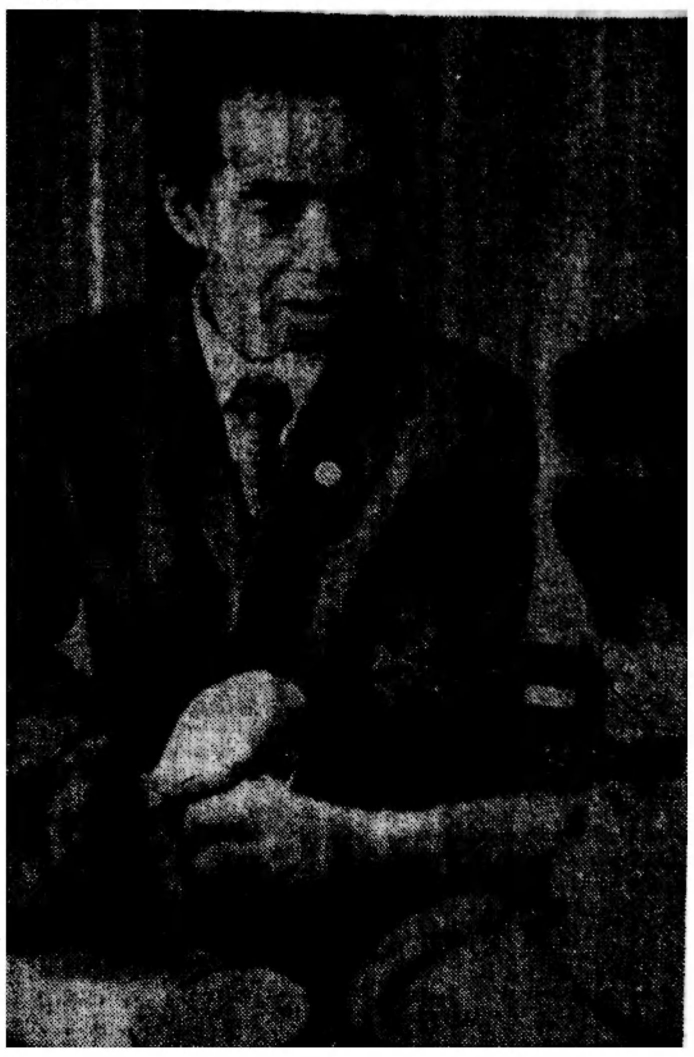

Пурунғы чурт істегӌізі

Москвада СССР-ның Наукалар академиязының археология институдында чыылығ парчатхан, анда позының чазыдағы тоғыстарынаңар чоох тутхан чиит археолог. Ағаа, алтынзархы Донецктің ойымында істезіг иртірчеткенде, ӱлус тӱс парған ортын векте тузаланылчатхан тимір хайылдырчаң пес табарға. Чир-суубыстың кидеркі чазы чардығында андағ пестер арам учуридырлар, аннаңар чиит ученай ол пестің пӱдізін ортын вектерде хакас чирінде тузаланчаң пестернең тиңнестіре кӧрерге харасхан. Чох, олар тоой ниместер, тиңнестіріге ле алылғаннар. Тимір хайылдырчаң, аннаң тиріглер итчең пістің пурунғыларыбыстың оңдайлары ӧӧнінде Ким суғының ортызы паза чоғархы орыннарда толдыра арах сыныхталған. Сыныхталған история наукаларының докторы Яков Иванович Сунчугашевтің кӧп чыллар істескені сылтаанда. Украинадағы паза Кавказтағы, Ортын Азиядағы паза Ырахтағы Востоктағы историктер постарының тоғызында хакас археологтың статьяларынаң паза книгаларынаң тузаланчалар, пасха хан чирінде дее Яков Ивановичтің тоғызынаң таныстар.

Ӱрдӧк пілчең чон Соян, Алтай тағлар аразы чир тимір тоғынчаң орын полчатханын. Пу ара чирге пастағызын на килген орыстар шор чонын кузнец-татарлар тіп адачаңнар. Аннаң сығара Кузнецк, Новокузнецк городтар адалғаннар, ол ибіркі чир Кузбасс адалча. Анда чуртапчатхан чоннаң казактар албанны, аң теерізінең албин, тимірдең иткен нимелернең алчаң полтырлар: ідіс-хамыснаң, чаа тиріглерінең, аннаң даа пасха нимелернең.

Соонаң тимір рудазын кӧрглечең славяннар мында чуртаан пурунғыларның хасхан орыннарын табарға харасчаңнар — анда тимірге пай руда полчаң. Иргі орыннарны пістің тусха чағын геологтар даа санға ал турғаннар. Ағбанның паза Гӧонің, Нимірнің паза Ӧлеңнің, Тойымның пуун тоғынчатхан пасха даа рудниктері пістің улуғларыбыстың «танығлары» хоостыра табылғаннар.

Ким хастада тимір тоғынылчатханын историктер дее пілчеңнер. XIX вектің ортызынаң пастада Европадағы наукаа Сибирьдегі тимір тоғынчыларынаңар искіріглер, танығлар кіріп пастапча. Пір пічікте піди пазылтыр: «Оларның чирінде алтын, тимір паза хорғамчыл пар... оларның государствозында тиғірдең тӱскен тимір парох, аны чыыпчалар, пычахтар, хылыстар итчелер, ол олаңай тимірдең пасха». Ӧнетін алдыртхан кізідең суртырлар: хайди таапчалар ол тимірні? Ол кізі чоохтабиндыр, піди ле тіптір: «Ол тимір уғаа хатығ паза чітіг, иділгені уғаа маңат». Ана ол маңат иділген нимелернең археологтар ам даа тогасчалар пурунғы кӱргеннарні, чурт орныларын хасчадып. Пу сурыға нандырығ таппин, ученайлар, историктер ӱр чыллар теескеннер.

Нандырығны, пурунғыдағы тимір хайылдырчаңнар артысхан пасха даа сурығларға нандырығларны археолог Я. И. Сунчугашев тапхан. Кӧбӧк чолларны типседі ни істогці, муңнарлап километр машиналығ, чазағ чӧр салған ол тайға, тағларны, сӧл чазыларны сыныхтап. Аның конік парған характары алчаас чох таапчалар тағ паарларындағы изел парған тимір хасчаң орыннарны, суғлар хастада тимір хайылдырчаң пестер орнын; кӱрчокинең паза карандашнаң ынағлас парған холлары аның постеры ла таныпчатхан осхас хайдағ металлның рудазы паза артхан-халғаны.

Чазыда кӧргені, лабораторияда сыныхтааны чылдаң чылға чыылып, аймах статьяларда, книгаларда піріктірілгеннер, хайзыларынаң ам Чир-суубыстың прай историктері тузаланчалар. 1969 чылда Яков Иванович «Тағ тоғызы паза пурунғы Тувада тимір хайылдырары» тіп килкім тоғыс пас салған, 1975 чылда ол книганаң хости паза пірсі турыбысхан — «Пурунғыдағы рудниктер паза Ким ойымындағы тимір хайылдырчаң кіректің хумартхылары». 1979 чылда ӱзінчі книга сығарылған — «Хакасияның пурунғыдағы металлургиязы. Тимір эпохазы».

Пу книгаларда, пасха-пасха тустарда сығарылған чус азырох статьяларында, Ким суғының ортызында паза пазында чӧріп, ӧңніг паза хара металлургиядаңар 20 чыл чыған танығлары, піріктіріліп, сыныхталғаннар. Анда толдыра чоохталча чис, хорғамчыл, алтын, кумус, пасха даа металлар хасчаң орыннардаңар. Автор пілдістіг иде кӧзітче руданы хайди хасчаңнар, хайылдырчаң орынзар ағылчаңнар, хайдағ полчаң тимір хайылдырчаң пестер паза куубірлер, хайди ол тимірнең тоғынчаңнар. Полған на песте нинче хати тимір хайылдырғаннар, ол-пу орында нинче металл елылған — андағ даа чазыт нимелерні пілін алған істегӌі.

Я. И. Сунчугашевтің істеглері сылтаанда, ӱстӱнзархы Сибирьның хониндағы ӧӧн чардыхтарының пірсі — тағ тоғызы, металлургия — чарых паза толдыра кӧзіділ парған. Хаалағдаң хаалаға кӧзіділче хайди тиліп турған пу чирлерде тағ тоғызы, хайди ӧс турған тимірдең, пасха даа металлдаң иділген нимелернің качествозы. Мындағ пілістерге чӧлене, наука пурунғы обществоның озізін, экономическай паза социальнай хониин тиреңпіл полар.

История киречілепче, пурунғы хакастарның государствозы илееде кӱстіг полтыр, ол тустардағы чоннарның аразындағы палғалыста улуғ орын тутчаң полтыр. Аннаңар чоохтапчалар хакастарның ыраххы паза чағынхы хонҷыхтары артысхан пічіктер. Андағ кустің тӧстеен ол тустардағы экономиканы пӧзік синнде табарға килісчең.

История наукаларының докторы Яков Иванович Сунчугашев таңда позының 60 чазын таныхтапча. Ученайның чуртазы істезіг тоғыстары ла нимес. Постан тузында Азымахчы Япониядаң тоғыр чаалазарға маңнанған, хатығ чыллард изелген хоныхты азахха турғызарында араласхан, школаларда, пӧзік ӱгредіг заведениелерде кӧп чииттерні ӱгредіп, чуртас чолына сығарған. Хайда даа, хайдағ даа тоғысха ол позының кӱзін толдыра салчатхан кізі. Танығлығ кӱннең чылығ алғыстап, піс Я. И. Сунчугашевті ам даа наа чидіглерге чидерге алғапчабыс.

И. КЫЗЛАСОВ,
история наукаларының кандидады.

Москва.

Чааӌы, ӱгретчі, ученай

Таңда Хакас чирінің наука тоғынчылары тілні, литератураны паза историяны ӱгренчең институттың история пӧлиинің устағчызы, история наукаларының докторы археолог Яков Иванович Сунчугашевтің 60 чазын таныхтапчалар.

Тоо суғның пилтірінзер алдыра Теренчин аалыңахта 15 январьда 1926 чылда Сунчугашев Пикенниң семьязында 12-ці пала торіп парған — Яков. Асхыс істінде чурттығ Сунчугашевтер, чобағларға пастырып, хызығып, пос чирінең Тӧӧ істінзер чохтаан полтырлар. Іди тӧстелтір пу чирде «суғ харғазы» родтығ Сунчугашевтер чурты.

Совет улгузі тузында тӧреен Яков оолағас іӌе-пабазының,позының учун ӱгренген осхас. 1950—54 чылларда Ағбандағы ӱгретчілер тимнечең институттың история полиинде ӱгреніп, аны тоозып, читі чыл Тува чирінде школада олғаннарны историяа ӱгретче. Андағы чирлернің историязын ӱгренерге, пілерге тіп, Яков Иванович істезіг тоғыстарын апар сыххан, илееде материал чыып алған. Мына мыннаң пасталған, тиирге чарир полар ученайның чолы.

1961 чылда Я. И. Сунчугашев Москвада СССР-ның Наукалар академиязының археология институтының аспирантуразына ӱгренерге кірібіскен, 1964 чылда наука кандидадына турыстыра сыныхтағ ирткен. Аннаң пеер, істезіг тоғыстарын улам на алғыдып, пілізін пайыдып, наукаа улуғ хозым итче. 19 апрельде 1978 чылда Наукалар академиязының Сибирьдегі история, тіл паза философия институдында история наукаларының докторына турыстыра тоғызынаң сыныхтағ ирткен.

25 чыл артинаң тоғын парир Я. И. Сунчугашев устунзерхы Сибирьнің пурунғы чоннарының историязын ӱгреніп. Тӧрт улуғ тоғыс пас салған ол пу тустың аразында (пірсі чарыхха сығарарға тимде), хакастарның, туваларның, алтайларның паза шор чонының тіліненер, фольклорынаңар, чурт-кибірлеріненер 80 артиинаң килкім статьялар сығарған. Ағаа хоза Яков Иванович история наукаларын чонға чағынмадарынча улуғ тоғыс апарадыр. Аның орыс, хакас, тува, казах, хырғыс, еврей тілінең пазылған чузерлеп статьялары устунзархы Сибирьнің паза Ортын Азияның история сурығларын кӧп кӧдірче. Прай ол тоғысты піріктіре алза, пурунғы чонның историязына чарыдылған тузалығ книга поя парар.

Тоғызында ӧӧн хайынны Я. И. Сунчугашев ӱстӱнзархы Сибирьде тимір хайылдырар киракка айландырча. Ӱс килкім книгаа піриктіріліп сыххан аның пу киректегі істезіглері. Сыххан он на чылның аразында. Ол син тоғысты полар-полбас кізі ит полбас. Ол ас пирген піске Азияда тимір тоғынчаң пурунғыдағы ӧӧн орыннарның пірсін. Мындағ улуғ тоғысты идер ӱчӱн история пілістері асхынах. Авторға геология, археология, металлургия наукаларын ӱгренерге, тағ тоғызын, металларның оңдайын пілерге килискен.

Халғанчы он чыл Яков Иванович Хакас паза Минсуғ ойымында хыра тоғызының историязын ӱгренерінче улуғ тоғыс апарча. «Суғлалчатхан чирлернің хумартхылары» тоғызын, хайда кӧзідилче пістің эраның алнындағы 3 муң чылдаң пістің эрадағы 6 чӱс чылға читіре хыра тоғыстары, печатьха пир салған; халғанчы пис чылда аның ікінҷі чардығы — «Хакасияда ортын вектер тузындағы хыра тоғызының историязы» — тимнелібок парған.

15 чыл артинаң Я. И. Сунчугашев ХакНИИЯЛИ институттың история пӧлиинең устапча. Илееде чиит историктер аның устаанынаң ибп тоғыс ит салдылар. Ӱр ниместең «Хакасияның историязы» тіп ікі чардыхтығ книга сығар. Аны тимнирінде Яков Иванович кӧп араласхан. Институтта сығарылған илееде книгаларны ол позы тимнеен. Ӧӧнінде история сурығларына чарыдылған книгаларынаң Чир-суубыстың прай дее историктері тузаланчалар.

Чир-суубыстың хумартхылаын хайраллирында даа Яков Иванович сині чох улуғ тоғыс апарча. История хумартхыларын хайраллачаң областьтың обществозының устағчызы полып, удаа ӱгренчілернең, чоннаң тоғазадыр, музейлер тӧстирінде, оларны алғыдерында арапазадыр. Газеталарда удаа хығырадырбыс, радиоча истадірбіс аның істезіглеріненер, тапхан нимелеріненер.

Ӧӧн тоғызына хоза, Я. И. Сунчугашев Кемеровтағы университеттің ӧнетін советінің члені. Анда ол история наукаларының кандидады атха турысчатханнерың тоғыстарын кӧрче, чаратча. Ағбандағы ӱгретчілер тимнечең институтта СССР-ның Хакас чирінің археологиязынаңар лекциялар хыйырадыр.

Улуғ хозым итче Я. И. Сунчугашев хакас чонның пурунғы историязын чонға азарында. Хас-хачандағы килкім государство, аның пӧзік культуразы моол хаинарынаң чаалазығларда чітпен полған, ол тустардаңар пічіктер халбаан. Яков Иванович кургеннерде, чурт орныларында тапхан нимелер хоостыра пурунғы культураны піске чағынмадарға кӧп кӱс салча.

Сағам даа Яков Иванович позының кӱзінде, кулиинде тиирге чарир. Хакас чирінің, пістің крайның историязын паза археологиязын чарыдарында аның хозымы мыннаң даа мындар салымнығ полар.

Я. И. Сунчугашевтің чуртазы, чонға тузалығ тоғызы—илбек Ленин пастаан чоннар аразындағы политиканың чарых кӧзідімі, хачан-да харасхыда, пазығда чуртаан чоннарның палалары, пос хонысха чидіп, науканың паза культураның иң пӧзік пиріктеріне читчеткеннерiне кӧзідім.

Ізенчебіс, Яков Иванович Сунчугашев ам даа Чир-суубыстың науказына кӧп туза ағылар, сағын чӧрген сағыстарын толдырар, наа табығларнаң чонны ӧріндірер.

В. БУТАНАЕВ,
ХакНИИЯЛИ-ның история секторының улуғ научнай тоғынчызы, история наукаларының кандидады.

Газетада сыхпаан даа полза

Интернат тоғызы чахсыланча

Бондарев аалдағы пансионда чуртапчатхан олғаннарға школа пастыхтары хомай хайчалар тіп пасхан полған пістің Бондарев аалдағы хабарчы С. В. Мамышева. Ол пічікті [illegible] ОблОНО-зар [illegible]. Соонаң ОблОНО [illegible] А. И. Солдатов піди [illegible]:

— С. В. Мамышеватің пічиин [illegible] ОблОНО инспекторы [illegible] Хабаров чӧрген. Ол сы[illegible] соонда, мындағ нима [illegible] сыххан:

1. Пу ӱгредіг чылы постал[illegible] хай пірее олғаннар [illegible] справказы чох киргле[illegible]. Аннаңар оларны иб[illegible] ысханнар. [illegible] пір-ле не[illegible]. [illegible] школа-интернат ус[illegible] чирезіг парох. [illegible] справкаларынаңар [illegible] аалында искірерге [illegible].

2. [illegible] газета паза журнал [illegible] 1986 чылында [illegible] газеталарға [illegible] «Ком[illegible]», «Ленин [illegible]»

3. Интернатха пирілген ахчаны школа киректеріне хоратчатханы ілеэіне сыхпаан.

Орындағы базада килістіре кип-азах чох полып, интернаттағы олғаннарны хомай тенандырчаң полтырлар. Ол сурығ ам даа чахсы пӧгілбеен.

4. Музыка уроктарына интернаттағы олғаннар хомай чӧрчеткеннері сын полтыр (ӱгретчілері А. А. Циммерман). Пӱӱн ол читпес тӱзеділер.

5. 1983 чылда интернат столовайынаң школа директоры В. И. Афанасьевака ит пирғеннері сын. Итті интернат устағчызы А. Е. Коков интернаттағы певар чохта пиртір. Пір кӱнінде ол ит хатап нандырылған интернатха.

Піреє тустарда Бондарев аалдағы садығ организациязынаң интернатха, олған садыне халх синінен артых инріп туртыр. Аннаңар ол артых халхты школадағы буфет пастыра ӱгретчілерге садыбыс турғаннер.

6. Интернаттағы олғаннар арага ісчеткеннері пілдіртпеен.

Сыныхтағ хоостыра Бондарев аалдағы школа паза интернат тоғызында илееде читпестер табылған. Сыныхтағ салтары ОблОНО коллегиязында ӱзӱрілген. Бондарев аалдағы школа директоры В. И. Афанасьевана выговор пирілген. Аның орынҷызы И. В. Деревягина тоғызынаң сығарылған.

Амды ол читпестеріні тӱзедер тоғыс апарылча. Интернатта ідӧк воспитательнай тоғысты кӧдірчелер. Интернаттағы олғаннарны аймах кружоктарға тартчалар. Оларға ойнирға шахмат, шашка нимелер пирілгеннер. Радио тоғынча, ӱгренчең комнаталары чахсы иділ парғаннар.

ХАТЫҒЛАТХАН

Асхыстағы интернат-пансиондағы олғаннарның адынаң пансионда воспитатель полып тоғынчатхан И. П. Коковты хоптеп пічік килген. Ол олғаннарнаң иптеп тоғынминчатхан одыр. Хоп пічік ӱзӱріге Асхыстағы РОНО-зар ызылған. Асхыстағы РОНО устағчызы В. Г. Тотышев нандырығ ысхан:

— Піс ол пічік хоостыра сыныхтағ иртірғебіс. Пічікте пазылған киректернің хай пірээлері сын полтыр. Воспитатель И. П. Коков райОНО пастыра хатығлатхан паза аны пасха группазар тоғынарға турғысханнар.

Асхыстағы интернат-пансиондағы ӱгредіг тоғызы сыныхтаға алылған.

Ах ой аттығ
Ай Ханат

Пасталғаны (112, 113, 115, 116, 118, 119, 122, 125, 128, 139, 143, 146, 147, 148, 149, 154, 3, 5 №№-де).

Тастығ сынға айланып, сығып килген.
Тастығ сынчың устунде
Харап кӧріп турчададыр.
Тилекейде чирнің устун
Тиксі ибіре кӧр турадыр.
Тигірнің тозі чирнің чирге
Читіре харап турадыр..
Ала харахнаң ниме кӧр таппаан.
Азыр хулахнаң ниме истіп полбаан.
— Че ус тӧлге читкен ах ой ат,
Ах сынны гіледір ползаң,
Ойлап кор!
Чар полған ахсын чайхабысхан,
Чазы путха хамчы салған.
Ах ой ат аннаң андар
Кирилін-суулін ойлап парған.
Адазының аарлығ чирі
Азах алтында хал парадыр[1]
Ачырғаның Ай Ханаттың
Ала харах чазы ах парадыр.
Іӌезінің сілиг чирі
Идек алтында хал парадыр,
Изіргенін Ай Ханаттың
Ікі харах чазы ин парадыр.
Аннаң андар ах ой атты,
Чада тӱзіп,
Ахсын чайхабысхан,
Инейе тӱзіп,
Чалбах путха хамчы салған.
Ах ой ат, ікі хулағын чідіре тудып,
Парчан чӱгӱрігін анда ойлаан.
Сылайып турғлаан сын пӧзіктерін
Сым хус чіли сыылап иртіп одыр.
Хархайып турғлаан тағ пӧзіктерін
Хартха хус чіли хаалап иртіп одыр.
Пилі пӧзік сыннарны
Кӧп аза тӱс парадыр,
Пилтірі тирең суғларны
Кӧп киче тӱс парадыр.
Адазының чирі
Ағылдаң ырах халчатхандағ.
Арғал чаттың чирлерін
Кӧп кӧріп иртіп одыр.
Іӌезінің чирі
Истең ырах хал парадыр,
Илнің-чаттың чирлерін
Кӧп кӧріп иртіп одыр.
Чирдең пасха чирге сабыл парған,
Суғдаң пасха суға сабыл парған.
Ноо чирге, ноо суға сабыл парғанда,
Нымырха осхас ах сынны
Анда кӧр тапхан.
Ӱс тӧлге читкен ах ой ат,
Чилбіген хус чіли чилбейіп,
Читіре ойлаан ах сынға.
Идек паза пазын,
Сығара ойлап килче ах сынға.
Ах сынның ӱстӱне
Ах ой ат ирик чох сығара ойлап парған.
Ах сынның ӱстунде
Ат харағындағ чарых кӧл
Анда чарып, палаңнап тур.
Читіре пастырып киліп,
Ай Ханат кӧр турза,
Ӱс пуунның ах от
Чарых кӧлнің тӱбінде
От чіли кӧйіп, чарып сустал тур.
Ай Ханат
Ах ой аттың ӱстӱненӧк
Чарых кӧлге кире сегірген.
Ӱс пуунның ах отты
Тӧзінең суура тартып,
Чарых кӧлдең сығара сегірген.

Чарых кӧлдең
Ӱс хати суғ ізібіскен.
Ай Ханат, хатап тӧріп,
Хатап пут парған.
Ах ой ат чарых кӧлнің суунаң
Ӱс хати суғ азырыбысхан,
Хумтус[2] хуме тӱктеніп,
хулун сағырыланып,
Алты частығ ат сині пол парған.

Ай Ханат ах ой адына алтаныбысхан.
Чарых кӧлні анда пілген:
Чирнің ӱстӱнде андағ им суғ чох полар.
Изептеп сағын кӧрзе,
Адазының, іӌезінің чиріне
Ис-сағыс читпин турғандағ.

Ӱс тӧлге читкен ах ой ат
Ӱзінің кӱнінде читіре ойлап килтір.
Ах ой атты анда тақнеп,
Анда чапсып турадыр:
— Адың адирға аарыныстығ
Ӱс тӧлге читкен ах ой ат полтырзың.
Худың хурайлирға хорғыстығ тӧреен
Ах ой ат син полтырзың.
Ах сыннаң ин тӱс чӧрібіскен.
Ах ой ат хая-хорымны индере пазып,
Улуғ кӱгӱрт чіли кӱзуреп килеедір,[1]
Улуғ тербен тартхан чіли
Ыылап килеедір.
Ах сыннаң ингенде,
Ах ой аттың ахсын
Анда чайхабысхан.
Ах ой ат, чалбайа тӱзіп,
Ӱкӱс салған.
Ачырғастығ ах чазылар
Аран-чула аттың арт соонда
Кӧп айланып халып одырадыр,
Изіргестіг ин чазылар
Ир чахсының арт соонда
Кӧп ибіріліп халып одырадыр.
Ах ой аттың чиліне
Ай Ханаттың ікі харах чазы
Ӱзе чачырап одырадыр.
Арғал чаттың чирлері
Ағылдаң ырах халып одыр,
Адазының чиріне сабылып одыр
Ай Ханат.
Илнің чаттың чирлері
Истең ырах халып одыр.
Іӌезінің чиріне чидіс килген
Ай Ханат.
Тастығ сынға идек паза
Сегір сығара ойлаан,
Тастығ сынның ӱстӱнде тура тӱскен.
Чарых Кӧк Чібек Арығ
Тестығ сынның ӱстӱне
Удур сығара ойлап килген.
Ай Ханат, аттаң тӱзіп,
Изеннезіп-миңділес турадыр.
Изептеп кӧрзелер,
Ах ой ат алты кӱн пазынаң
Айлан килген.
Чарых Кӧк Чібек Арығ
Анда чоохтап тур:
— Че хулун чабағада ат тӧрізе,
Паза ах ой ат чіли ат тӧрібес,
Олған-узахта алып тӧрізе,
Сірерниң тӧлде
Адаң Алып Хан чіли,
Паза алып тӧрібес!
Ча, Ай Ханат, абааңның сӧӧгін
Ах талайның тӱбінең сығар кил.
Ай Ханат Ах талайны кӧре
Иніп тӱс парған.
Ах талайның тӱбіне тӱзіп,
Хыян Тӧңіс абаазының
Олған сӧӧгін кӧдіріп сығар килген.
Ах хуу ыстанының
Чағазы ла чат халған,
Кӧгенеенің мойдырығы ла чат халған.
Инедең хуба чалаас сӧӧгін
Тастығ сынның ӱстӱне
Хуӌахтап сығар килген.

Чарых Кок Чібек Арығ
Тастығ сынға сығып килген,
Улуғ аалдаң сығып одыр.
Хыян Тӧңістің
кизер кибін тудына сыххан.
Чарых Кок Чібек Арығ чоохтап тур:
— Ӧл парған абааңны тонандырыбыс.
Піди хайди тіргізербіс.
Улуғ кізідең мин уят турам,
Улуғ кізі миннең уят турар.
Ай Ханат абаазын тонандыр салған.
Чарых Кок Чібек Арығ
Хыян Тӧңісті ӱс пуунның
Ах оттаң имнеп-томнап турадыр.
Имі им полып, томы том полып,
Хыян Тоңіс, улуғ тынып,
Улуғ ӱскӱріп, турып килген.
Чарых Кӧк Чібек Арығ, аннаң айланып,
Ӧліп парған Хан Чаӌах хысты
Имнеп-томнабысхан.
Ӱс пуунның оттын халғанын
Тооза имнебіскен,
Хыс чахсызы тур килген.
Хара ходыр сырейы суурып парған,
Алтон сӱрмес арғазына чайылып,
Улуғ сӱрмес иңиңе чайылып,
Арығ-сіліг хыс чахсызы
Анда турыбысхан.
Асхан хус чіли мустазып,
Арған ат чіли кістезіп,
Анда тоғасхлабысханнар.
Чарых Кӧк Чібек Арығ
Анда чоохтап тур:
— Чабал чатта ползын,
Чахсы пісте ползын.
Парчабыстың пазы полазың,
Тӱгедебістің улии полазың.
Тарынғаның таға тарат,
Пузухханың пусха тарат,
Чуртир кізиниң,
Ай Ханаттың абаазы,
Аал-хағыртха иніп,
Артых тойчы идееңер.
Хан Чаӌах хыс
Чарых Кӧк Чібек Арығнаң
Хада-пірге аал-хағыртха
Ин тӱс чӧрібіскен.
Оларның соонаң
Ай Ханатнаң Хыян Тӧңіс
Ин тӱс чӧрібіскен.
Улуғ аалны арали килгеннер,
Ах пайзаң ибнің алнында
Аран-чула аттарын
Алтын чечпее палғап,
Ай Ханаттың ибіне кірглеп килгеннер.
Чарых Кӧк Чібек Арығ
Алтын столын тартыбысхан,
Ас пазынча ас турғызып,
Суғ пазынча суғ турғызып,
Алыптарны одыртып,
Аарлап-сыйлап турадыр.
Ай Ханат аоғал чонға
Хабар идібіскен:
— Тоозылбастағ той ползын,
Тӱгеместег чырғал ползын!
Толай аймах чоны тоозазы
Чыып килген.
Тоозылбастағ той пасталыбысхан,
Тӱгеместег чырғал полыбысхан.
Толай чоны тоозазы
Тойда, пайда кӧглес турадыр.
Читі кӱн чырғир чырғаллары,
Читі айға чит парған,
Чырғабох турлар;
Тоғыс кӱн чырғир тойлары
Тоғыс айға чит парған,
Тойлабох турлар.
Тоғыс айның пазында
Тонны тохтадыбысханнар.
Толай аймах чоны
Тойдаң-пайдаң
тооза тарап парған.
Хадарған малның ээзі полып,
Халых чонының ханы полып,
Ӱс тӧлге читкен ах ой аттығ
Ай Ханат хадарған малның
Санын ол ал чӧредір,
Халых чонға
улгу ол сал чӧредір.
Ӧкіс хулун халза,
Ат ӧскірчедедір.
Ӧкіс кізі халза,
Ир ӧскірчедедір.
Ады чох кізее ат мӱндіріп,
Кибі чох кізее кип кизіртіп,
Ырахха истілген,
Чағынға сабыххан.
Ырахтылар, истіп хорығып,
Ырах таа полза, килглеп турадыр,
Ынағ чуртаалыс, Ай Ханат, тіп,
Ынархазып, нанчы поліғлап,
Ырахты чирлеріне наңғлапчададыр.
Чағынғылар чахсы поларға килглепчедедір.
Чахсы чуртаалыс, Ай Ханат тіп,
Чахсы чоохтазып,
Чирлеріне наңғлапчададыр.
Азыр чыдазы сарбайып,
Ай Ханаттың чиріне
Паза ағар чаа килбеен.
Молат хылысты тудынып,
Ай Ханаттың чиріне
Паза улуғ чаа килбеен.
Ай Ханатнаң Хыян Тӧңіс
Ким ырғап, ким чуртабысханнар.
Хыян Тӧңісче мин кір парғам,
— Изен-ме, миңді бе,
Хыян Тӧңіс,—тіп турадырбын.
— Изенӧк-миңдӧк,
Нымахчы кізі чит килді—тіп турадыр.
Хыян Тӧңістің алнында турып,
Мин чоохтаныбысхам:
— Адаңмынаң, Хыян Тӧңіс,
Іскідегі пурунғы нымахчылардаң
Искан чоогым артых, кинек чоохтабадым,
Чир тарынма, Хыян Тӧңіс.
Хыян Тӧңіс, азахха турып,
Алнымда турып, чоохтап турадыр:
— Пір дее артых чоохтабадың,
Пір дее кинек чоохтабадың.
Хайди искезің, сах іди чоохтадың.
Синнең искан нымахчылар,
Син дее чох ползаң,
Синӧк чіли чоохтазын!
Синнең искан хайчылар,
Син дее чох ползаң,
Синӧк чіли хайлап чоохтазын!
Анымчоохтазып, олардаң
Мин чарылыбысхам.
Ойығы чох киптерін кизіп,
Хоразы чох астерын чіп,
Олар ол чирде чурти халғаннар.
Алты хыллығ чадығаным хағып,
Чирі-суума айлан килгем.
Нымах тоозыл паоды,
Нымах тӱген паоды.

С. П. Кадышевтең Шире районындағы Чоохчыл аалда 10—12 июльда 1958 чылда пазылған. Нымахты ол пебаы Кадышев Проке Леонтьевичтең 1891 чылда Тарчыда истіптір. Проке пебеазы, тізоң, ағазынаң себлығ хайчы Пуғаӌахтаң искен.

---

[1] Парадыо (хыз.) — парчадыр.

[2] Хумтус — хамнос.

[1] Килеедір — килчедір.

КИЛІҢЕР ПІССЕР ӰГРЕНЕРГЕ

Ас-тамах программазын пӧгері, аал хозяйствозының тузімін кодірері, совхозтарның, экономиказын тыыдары — ол прай аал хониинның устағ-пастағларының паза специалисттернің улуғ сағысыразы полар кирек.

Пістің странада специалисттерні очно паза заочно ӱгретчелер.

Заочник-студент теория сариннең алчатхан пілізінең тоғызында тузаланча. Пістің крайда аал хониинның кадрларын Хызылчардағы аал хозяйствозы институтта тимнепчелер.

1963 чылдаң сығара Ағбанда консультационнай пункт азылған. Мында, заочно ӱгреніп, специальность алып аларға чарир: агрономия — 1 чыл, зоотехния — 2 чыл, аал хозяйствозының механизациязы — 2,5 чыл. 1984 чылдаң сығара институтта нее факультеттер азылғаннар: аал хониинның электрификациязы, аал хонии произяодствозының экономиказы паза организациязы паза бухгалтерскай учет.

22 чыл аразында учебно-консультационнай пункт пастыре 3 муңча кізі пӧзік квалификациялығ специалист полыбысхан.

Сағамғы тусга Хызылчардағы аал хозяйствозы институттың Ағбандағы учебно-консультационнай пунктында 1986—1987 ӱгредіг чылына заочно студенттер ӱгренерге алча. Мындағ специальностьтарға: агрономия, зоотехния, аал хониинның механизациязы, аал хониинның электрификациязы, аал хонии производствозының экономиказы паза организациязы.

Экзаменнер иртчелер Ағбандағы УКП-да пӱул 16—30 январьға теере. Адрес: Советскай улица, 32.

Киліңер ӱгренерге пістің институтсер.

Б. КУРБАНОВ,
Ағбандағы учебно-консультационнай пункттың устағчызы.

Тынаға ӱдескеннер

Асхыстағы тимір чол станциязында вагоннер тыхтачаң депоның партия, профсоюз организациялары паза администрациязы честары чит парған тоғысчыларны тынаға маңат ӱдеер ӱчӱн ӧнетін кир иртіргеннер.

Клубха толдыра чон чыылысхан. Чоох тутхан депоның пастығы Никитенко Николай Яковлевич. Тынаға парчатхан тоғысчыларны ол чылығ алғыстаан. Тимір чолда маңат паза ӱр тоғынған ӱчӱн, аарлығ сыйыхтар сыйлап, кӧксілеріне медальлар хазаан. Аның соонаң ойын турғысханнар, ойын тоозылған соонда иргі тустағы танецтер пасталған.

Орындағы профсоюз комитедінің киеі Лошкарева Вера Васильевна, тынаға сыхчатханнарны столлайзар хығырып, стол кистінзер одырарға сурынча. Стол ӱстӱнде аймах ас-тамахтар, ізіг чайлығ самоварлар турча. Стол кистінде апсах-инейектер пол пааған кізілер, алнындағызын ам идіп, иртген чолларны сағысха кирип, чоохтазып, ізіг чай ізіп одырчалар.

— Хачан даа ундулбес, чӱреебістең сыхпас. Пістi ӱдескеніңер ӱчӱн, улуғ алғыс пирчебіс сірерге. пістің ненчылабысыс,— теепнер тынаға парчатхан улуғ частығ арғыстар.

Я. ТИСПЕРЕКОВ.

Редактор
Г. Г. КОТОЖЕКОВ.

[illegible]

піске пазынар
сыгдырадынар

662600, АҒБАН ГОРОД, ЩЕТИНКИН УЛИЦАЗЫ, 34. «ЛЕНИН ЧОЛЫ».
ТЕЛЕФОННАР: редактор — 6-22-07, [illegible] — 6-23-74, промышленность — 6-50-55, [illegible] — 6-27-32, [illegible] — 6-61-16 аал хонии — 6-21-92, [illegible] — 6-27-40, [illegible] — 6-50-55 корректор — 6-62-07
«Ленинский путь» — орган Хакасского обкома КПСС и Хакасского облсовета.
Укрупненное полиграфпредприятие «Хакасия»